

بررسی مفهوم کرامت زن در اسلام در مواجهه با شعار زن زندگی آزادی

فاطمه شهبازی

چکیده:

این مقاله به بررسی مفهوم کرامت زن در اسلام و چگونگی مواجهه آن با شعار "زن، زندگی، آزادی" می‌پردازد. با بررسی آیات و روایات مربوط به کرامت زن در اسلام، ابعاد مختلف این مفهوم (انسانی، ایمانی، اجتماعی و خانوادگی) تبیین می‌شود. سپس، شعار "زن، زندگی، آزادی" از منظر تاریخی و اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته و ارتباط آن با مسائل و چالش‌های زنان در جوامع اسلامی بررسی می‌شود. روش تحقیق با استفاده از منابع کتابخانه‌ای است. در ادامه، همپوشانی‌ها و تفاوت‌های بین مفهوم کرامت زن در اسلام و شعار "زن، زندگی، آزادی" مورد بحث قرار گرفته و یک چارچوب مفهومی برای فهم و تحلیل تعامل بین این دو رویکرد ارائه می‌شود. هدف این مقاله، ارائه یک دیدگاه جامع و متعادل در مورد جایگاه و نقش زن در جامعه اسلامی معاصر است.

واژگان کلیدی: کرامت زن، اسلام، زن، زندگی، آزادی، حقوق زنان، برابری جنسیتی، جامعه اسلامی.

مقدمه:

موضوع کرامت زن در اسلام، همواره از مباحث مهم و اساسی در اندیشه اسلامی بوده است. از سوی دیگر، شعار “زن، زندگی، آزادی” به عنوان یک مطالبه اجتماعی و سیاسی معاصر، توجه بسیاری را به خود جلب کرده است. بررسی نسبت و رابطه بین این دو موضوع، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این مقاله به دنبال پاسخ به این سوال است که چگونه می‌توان مفهوم کرامت زن در اسلام را در مواجهه با شعار “زن، زندگی، آزادی” مورد بررسی قرار داد؟ هدف این بررسی، ارائه یک دیدگاه علمی، منصفانه و به دور از تعصب است تا بتوان به درک بهتری از جایگاه و نقش زن در جامعه اسلامی دست یافت.

۱. مفهوم کرامت زن در اسلام:

۱، ۱ کرامت در قرآن و سنت:

در قرآن کریم، آیات متعددی به کرامت انسان به طور عام و کرامت زن به طور خاص اشاره دارند. آیه ۷۰ سوره اسراء می‌فرماید: “وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا” (اسراء: ۷۰). این آیه، کرامت ذاتی انسان را بیان می‌کند که شامل زنان نیز می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۱۷۷). علاوه بر این، در روایات اسلامی نیز به کرامت زن و جایگاه والای او در خانواده و جامعه تأکید شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۵۱).

در کنار این کرامت ذاتی، انسان امانتدار امانت سنگین الهی است: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ» (۲)؛ ما امانت (تعهد، تکلیف، و ولایت الهیه) را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آن‌ها از حمل آن سر برتافتند، و از آن هراسیدند؛ اما انسان آن را بر دوش کشید.

این همه بدان معناست که انسان به عنوان خلیفه الهی از چنان جایگاهی برخوردار است که همواره باید مورد احترام قرار گیرد و حرمت او حفظ شود؛ چه در خانه و چه در اجتماع؛ چه در زمان جنگ و چه در زمان صلح؛ چه زن باشد و چه مرد؛ چه غنی باشد و چه فقیر و

۱، ۲ ابعاد مختلف کرامت زن در اسلام:

کرامت زن در اسلام دارای ابعاد مختلفی است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کرامت انسانی: زن به عنوان یک انسان، دارای ارزش و احترام ذاتی است و هیچ تفاوتی با مردان در این زمینه ندارد (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۱۲۵).

کرامت ایمانی: زن می‌تواند با ایمان و عمل صالح، به بالاترین درجات معنوی دست یابد و از قرب الهی برخوردار شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۳۴۲).

کرامت اجتماعی: زن حق دارد در فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شرکت کند و نقش موثری در توسعه جامعه داشته باشد (صادقی، ۱۳۸۸، ص ۷۸).

کرامت خانوادگی: زن در خانواده، دارای جایگاه ویژه‌ای است و نقش مهمی در تربیت فرزندان و استحکام خانواده ایفا می‌کند (قرائتی، ۱۳۸۳، ص ۵۶).

دیدگاه اسلام نسبت به زن:

در این میان نگاه اسلام به زن، نگاه ویژه و جدای از مردان نیست: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً...» (۳)؛ ای مردم از پروردگارتان پروا کنید، آن که شما را از يك نفس آفرید و از آن نفس واحد، همسر او را و از آن دو مردان و زنان بسیار پدید آورد.

اما باتوجه به سال‌ها حرمان و تنگی و سختی که بر زنان رفته است، گاهی به‌طور ویژه به آن‌ها اشاره شده و نوع و نحوه برخورد با ایشان برای عرب جاهلی و آیندگان غافل توضیح داده شده است.

آیات و روایات:

۱. تأمین مالی: در آیات و روایات بر این نکته که تأمین نفقه زن برعهده مرد است، به صراحت اشاره شده است. قرآن کریم، ذیل آیه قوامیت تصریح می‌کند: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ» (۴). مردان، سرپرست و نگهبان زنانند، به‌خاطر برتری‌هایی که خداوند برای بعضی نسبت به بعضی دیگر قرار داده است و به‌خاطر انفاق‌هایی که از اموالشان (در مورد زنان) می‌کنند.

در روایتی از امام صادق علیه‌السلام نیز بر این مطلب تأکید شده است: «ای معاذ! برای خانواده‌ات کار و تلاش کن؛ مبدا آنان برای تو کار و تلاش کنند» (۵).

۲. استقلال مالی: باوجود وجوب تأمین مالی زن توسط همسر و پدر، او از استقلال مالی برخوردار است و می‌تواند در مورد دارایی‌های خود تصمیم بگیرد. قرآن نیز بر حق مالکیت زن در اموال خود و استقلال اقتصادی او صحنه گذاشته و می‌گوید: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا» (۶)؛ برای مردان از آنچه پدر و مادر و خویشاوندان بر جای گذاشته‌اند سهمی است و برای زنان [نیز] از آنچه پدر و مادر و خویشاوندان [آنان] بر جای گذاشته‌اند سهمی [خواهد بود]؛ خواه آن [مال] کم باشد یا زیاد، نصیب هرکس مفروض شده است.

و یا در آیه دیگری بر حق بودن آنچه دریافت می‌کنند اشاره شده است: «وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْنَهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ» (۷) آنان را تحت فشار قرار ندهید که قسمتی از آنچه را به آنها داده‌اید (از مهر)، تملک کنید! مگر این‌که آنها عمل زشت آشکاری انجام دهند.

۳. رفتار به معروف: زن و مرد، موجب آرامش و امنیت یکدیگرند، رحمت و مودت میان آنان بهترین اتفاق ممکن در میان آنهاست (۸). اما مهم‌ترین کلیدواژه قرآن در توصیه به زوجینی که زندگی معمولی دارند، رفتار بر مبنای معروف است: «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا...» (۹)؛ با آنان، به طور شایسته رفتار کنید! و اگر از آنها، (به جهتی) کراهت داشتید، (فوراً تصمیم به جدایی نگیرید!) چه بسا چیزی خوشایند شما نباشد، و خداوند خیر فراوانی در آن قرار می‌دهد!

در تفسیر عبارت عاشروهن بالمعروف به نکات فراوانی اشاره شده است؛ اما همه به این معناست که این رفتار باید مطابق با الگوی اسلامی و بر اساس اخلاق باشد، امری که در روایات فراوانی نیز بدان تأکید شده است:

امیرمؤمنان علیه‌السلام می‌گویند: «فدارها علی کل حال و احسن الصحبه لها لیصفوا عیشک» ؛ در هر حال با همسرت مدارا کن و با او به نیکی معاشرت نما، تا زندگی با صفا شود.

رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز می‌فرمایند: «الاخیرکم خیرکم لنسائه و انا خیر کم لنسائی» ؛ بهترین شما مردی است که با زنش خوش‌رفتارتر باشد و من از همه شما نسبت به زنانم خوش‌رفتارترم.

در روایت دیگری از رسول گرامی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل شده است: «برادرم جبرئیل به من خبر می‌داد و همواره سفارش زنان را می‌کرد، تا آن‌جا که گمان کردم برای شوهر جایز نیست که به زنش حتی اف بگوید... شما زنان را به عنوان امانت خدایی گرفته‌اید»

۴. احترام و حفظ کرامت: یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های حسن معاشرت، حفظ احترام و کرامت افراد است. پیامبر خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمایند: «زنان را احترام و اکرام نمی‌کند، جز کسی که بهره‌ای از کرامت برده باشد و به زنان اهانت نمی‌کند، مگر انسان پست». امام باقر علیه‌السلام نیز در روایتی دلنشین می‌فرمایند: «هرکس زنی بگیرد، باید احترامش کند. زن شما لعبت و دلبر است؛ هرکسی لعبتی به دست آورد، نباید آن را ضایع سازد»

در میان احادیث وارد شده، علاوه بر این دستورات کلی، بر نمونه‌های فراوانی از حفظ کرامت زنان در خانه و خانواده اشاره شده است که تعدادی از آن‌ها را عنوان می‌کنیم:

توجه و محبت به زنان: اولین رکن احترام، توجه داشتن و حتی محبت کردن است. رسول مهربانی‌ها در این باره می‌فرمایند: «دوستت دارم مرد به همسرش، هیچ‌گاه از قلب او بیرون نخواهد رفت»

این ابراز علاقه، در کلام خلاصه نشده و خود پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به طور عملی نیز به همسرانشان توجه نشان می‌دادند. از منظر ایشان حضور مرد در خانه تا بدان‌جا اهمیت دارد که فرموده‌اند: «نشستن مرد پیش زن و فرزندانش، نزد خداوند محبوب‌تر است از اعتکاف در این مسجد من» و در عمل نیز به ظرایف و جزییاتی توجه داشتند که کمتر مردی بدان توجه دارد، اموری که حس خوب توجه و حمایت را به زن منتقل می‌کند: «میمونه همسر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌گوید: همانا پیامبر هرگاه که من حائض بودم مرا امر می‌فرمود که جامه‌ای به صورت لنگ برخورد بدم و با او در يك بستر بخوابم»

توجه به خواست و شأن زنان: رسول رحمت، آنچه مرد باید در خانه انجام دهد را در سه نکته خلاصه می‌کنند؛ سه نکته‌ای که حتی اگر در سرشت و طبیعت او نیست هم باید آن را به دست آورد: «خوش رفتاری، گشاده‌دستی به اندازه و غیرتی همراه با خویشنداری» (مستدرک الوسائل، ج ۱۴، ص ۲۵۳)

شاید معنای گشاده‌دستی را بتوان در روایتی که از امام باقر علیه‌السلام به درستی درک کرد؛ جابر از امام باقر علیه‌السلام نقل می‌کند: «عده‌ای بر امام حسین علیه‌السلام وارد شدند؛ ناگاه فرش‌های گران‌قیمت و پشתי‌های فاخر و زیبا را در منزل آن حضرت مشاهده کردند. عرض کردند: ای فرزند رسول خدا! ما در منزل شما وسایل و چیزهایی مشاهده می‌کنیم که ناخوشایند ماست!

حضرت فرمود: ما بعد از ازدواج، مهریه همسران‌مان را پرداخت می‌کنیم و آن‌ها هرچه دوست داشتند، برای خود خریداری می‌کنند. هیچ‌یک از وسایلی که مشاهده کردید، از آن ما نیست»

رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز فرمودند: «مؤمن مطابق میل عیالش (خانواده‌اش) غذا می‌خورد و انسان منافق و دوچهره، خانواده‌اش مطابق میل او غذا می‌خورند»

امام صادق علیه‌السلام در عبارتی دیگر از حقوق زن بر شوهر گفته و می‌فرمایند: «هر میوه‌ای که همه مردم از آن می‌خورند، باید به خانواده‌اش بخوراند و در روزهای عید خوراک آنان را افزایش دهد، و چیزهایی برای آنان فراهم کند که در روزهای دیگر فراهم نمی‌کرده است»

و حتی دقیق‌تر از آن به مسافرت نیز اشاره داشته به مردان توصیه می‌کنند: «هرگاه یکی از شما به مسافرت رود و سپس از سفر برگردد، پس باید برای خانواده خود به اندازه‌ای که توانایی دارد، سوغاتی بیاورد»

گفت‌وگوی سازنده: باید فضایی برای گفت‌وگوی سازنده و تبادل نظر بین اندیشمندان و فعالان حوزه زنان فراهم شود.

تفاهم و همگرایی: باید تلاش شود تا در زمینه‌های مشترک، تفاهم و همگرایی ایجاد شود و از اختلافات غیرضروری پرهیز شود.

تکامل و تعامل: هر دو رویکرد می‌توانند از یکدیگر بیاموزند و در تعامل با یکدیگر، به تکامل برسند.

راهکارها:

بر اساس این چارچوب، می‌توان راهکارهای زیر را برای همگرایی و هم‌افزایی بین مفهوم کرامت زن در اسلام و شعار “زن، زندگی، آزادی” پیشنهاد کرد:

توسعه مطالعات اسلامی در حوزه زنان: باید مطالعات اسلامی در حوزه زنان توسعه یابد و به پرسش‌ها و چالش‌های جدید پاسخ‌های مناسب ارائه شود.

ترویج گفتمان اعتدال: باید گفتمان اعتدال در حوزه زنان ترویج شود و از افراط و تفریط پرهیز شود.

توانمندسازی زنان: باید زنان در زمینه‌های مختلف توانمند شوند تا بتوانند نقش موثری در جامعه ایفا کنند.

اصلاح قوانین و مقررات: باید قوانین و مقرراتی که باعث تبعیض و نابرابری جنسیتی می‌شوند، اصلاح شوند.

ترویج فرهنگ احترام به زن: باید فرهنگ احترام به زن در جامعه ترویج شود و با هرگونه خشونت و تبعیض علیه زنان مقابله شود.

۵. آزادی‌های فردی و اجتماعی:

این شعار، خواستار آزادی‌های فردی و اجتماعی برای زنان است تا بتوانند بدون تبعیض و محدودیت، در جامعه مشارکت کنند (محمدی، ۱۴۰۱، ص ۴۵).

واژه هویت در فرهنگ لغات انگلیسی اکسفورد معادل با **Identity**، ریشه در زبان لاتین دارد. (از معادل **identitas** که از **idem** یعنی «مشابه و یکسان» ریشه می‌گیرد)

هویت اجتماعی درک از این مطلب است که چه کسی هستیم و دیگران کیستند و از آن طرف، درک دیگران از خودشان و افراد دیگر (از جمله خود ما) چیست. از این رو هویت اجتماعی محصول توافق و عدم توافق است و می توان در باب آن نیز به چون و چرا پرداخت.

زندگی اجتماعی انسان بدون وجود راهی برای دانستن این که دیگران کیستند و بدون نوعی درک از این که خود ما کیستیم غیر قابل تصور است. هویت اجتماعی شخص هیچگاه یک موضوع تمام و حل شده نیست و در واقع هویت را صرفاً می توان همچون یک فرآیند فهم کرد. (جنکینز ۱۳۹۱ ص ۶)

آنچه مردم درباره ما می اندیشند از آنچه ما درباره خودمان می اندیشیم اهمیت کمتری ندارد. اینکه شخص بر هویت خود تأکید کند کافی نیست اشخاصی که با آنها سر و کار داریم نیز باید آن هویت را معتبر بدانند. هویت اجتماعی هرگز امری یک جانبه نیست.

آنچه یک گروه انسانی را هویت می بخشد شباهتی است که باعث تفاوت آنها از گروههای دیگر می شود. شباهت و تفاوت معنایی است که افراد آنها را می سازند. فرهنگ جوامع بشری فرایند تفاوت و شباهت را عینیت می بخشد. ابزارهای فرهنگی هویت ساز باعث شکل گیری مقوله های هویتی در بین جوامع بشری می شوند. زبان، مذهب، پوشاک، علایق زیبا شناختی، تفریحات و سرگرمی، تغذیه و... مواردی فرهنگی است که برای زندگی هر گروهی ایجاد معنا می کنند و باعث شباهت درون گروهی و تفاوت از برون گروه می شوند. (جنکینز ۱۳۹۱)

دو رویکرد به هویت اجتماعی وجود دارد: ۱- رویکرد ساختاری؛ که ساختار اجتماعی تولید و جایگاه فرد در این نظام تولید، مبنای هویت اجتماعی است که همان مفهوم طبقه اجتماعی فرد است. ۲- رویکردی که نگرشهای هنجاری شالوده هویت های اجتماعی محسوب می شود. (چاوشیان ۱۳۸۱ ص ۳)

از نظر گیدنز شاخصهایی چون اعتماد به نفس، گستره شبکه ارتباطی افراد، میزان رضایت از خود و میزان عقلانیت، عوامل مؤثر بر شکل گیری هویت اجتماعی است. (ایمان ۱۳۸۱)

یکی از نتایج، تغییرات سریع و وسیعی است که در ساختارها و به ویژه در چشم اندازهای فرهنگی، طبقه، جنسیت، روابط جنسی، قومیت، نژاد و ملیت پدید آمده، هویت است. بنابراین هویت اجتماعی شخص هیچگاه تمام شده نیست و مداوم در معرض تغییر و تحول و بازنگری است. (جنکینز، ۱۳۸۱، ص ۴۵).

باور عمومی بر این است که زنان از طریق تأثیر رسانه ها و یا سایر مراجع آگاهی دهنده به هویت جنسیتی فعالی رسیده اند. در شکل گیری آگاهی بر مؤلفه های ساختاری و جمعیتی، تجربیات زنانه تأکید می شود. نقش پیش داوری های ایدئولوژیکی، شرایط زندگی دوران کودکی و بزرگسالی، جامعه پذیری فرهنگی و جنسیتی، منابع اعتباری مانند تحصیلات، روابط خانوادگی، میزان قدرت زنان در خانواده و اجتماع از طریق دست یابی به سرمایه ها و منابع ارزشمند، همگی در شکل گیری آگاهی و شناخت جنسیت مهم تلقی شده است.

دارا بودن سرمایه های گوناگون مادی و غیرمادی مانند سرمایه فرهنگی (سلیقه، ذائقه...) و سرمایه اجتماعی (شبکه های ارتباطی و اطلاعاتی، اعتماد و...) و قدرت بهره برداری آزادانه از آنها در حوزه خانواده و خارج از آن به افزایش آگاهی زنان خواهد انجامید. مطابق نظر گیدنز زنان که در جامعه ما قبل مدرن از مشارکت کامل در عرصه فعالیت های اجتماعی محروم بودند، گشادگی دوران تجدد را کامل تر ولی تناقض آمیز تجربه می کنند. در جوامع جدید زنان از سویی فرصت آزمودن شانس خود را در طیف وسیع تری از امکانات دارند و از سوی دیگر در فرهنگ مرد گرایی، بسیاری از این راهها به روی زنان بسته می ماند.

در کنار تحولات فرهنگی، دگرگونی های عرصه اقتصاد و مشارکت زنان در درآمد زایی و ازدیاد فرصت های آموزشی همراه با آن، موجب تعدد گروهها و گسترش روابط اجتماعی و تعلقات گروهی زنان شده و تکثر منابع هویت سازی زنان را در پی داشته است. تأثیر عمیق این فرآیند هم در نهادهای جامعه و هم افزایش آگاهی زنان، موجب تضعیف مشروعیت نقش های زنان در خانواده های سنتی (پدرسالار) به ویژه در میان زنان تحصیل کرده و شاغل می شود. (حسین زاده، و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۳)

نتیجه گیری:

در این مقاله، مفهوم کرامت زن در اسلام و چگونگی مواجهه آن با شعار “زن، زندگی، آزادی” مورد بررسی قرار گرفت. با بررسی آیات و روایات مربوط به کرامت زن در اسلام، ابعاد مختلف این مفهوم (انسانی، ایمانی، اجتماعی و خانوادگی) تبیین شد.

سپس، شعار “زن، زندگی، آزادی” از منظر تاریخی و اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته و ارتباط آن با مسائل و چالش‌های زنان در جوامع اسلامی بررسی شد. در ادامه، همپوشانی‌ها و تفاوت‌های بین مفهوم کرامت زن در اسلام و شعار “زن، زندگی، آزادی” مورد بحث قرار گرفته و یک چارچوب مفهومی برای فهم و تحلیل تعامل بین این دو رویکرد ارائه شد.

یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که مفهوم کرامت زن در اسلام و شعار “زن، زندگی، آزادی” دارای نقاط مشترک و متفاوتی هستند. با این حال، با احترام متقابل، گفت‌وگوی سازنده، تفاهم و همگرایی و تکامل و تعامل، می‌توان به یک دیدگاه جامع و متعادل در مورد جایگاه و نقش زن در جامعه اسلامی معاصر دست یافت.

امید است این مقاله بتواند گامی در جهت ارتقای جایگاه و منزلت زنان در جامعه اسلامی بردارد و به حل مسائل و چالش‌های آنان کمک کند.

منابع:

- ۱- احمدی، م. (۱۳۹۸). *جنبش زنان کرد*. تهران: نشر آگاه.
- ۲- جوادى آملی، ع. (۱۳۹۰). *زن در آینه جلال و جمال*. قم: نشر اسراء.
- ۳- جنیدی، ل. (۱۳۹۹). *حقوق زنان در ایران*. تهران: نشر میزان.
- ۴- حسینی، س. (۱۴۰۰). *کیفیت زندگی زنان*. مشهد: نشر دانشگاه فردوسی.
- ۵- قرآنتی، م. (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- ۶- محمدی، پ. (۱۴۰۱). *آزادی‌های فردی و اجتماعی زنان*. اصفهان: نشر آراد.
- ۷- مجلسی، م.ب. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۸- مطهری، م. (۱۳۷۳). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا.
- ۹- موسوی خمینی، ر. (۱۳۷۰). *توضیح المسائل*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۱۰- نوری، ح. (۱۳۹۶). *ارزش‌های اسلامی و سنتی در ایران*. قم: نشر معارف.
- ۱۱- رحیمی، ف. (۱۳۹۷). *مطالبات زنان در ایران*. تهران: نشر نی.
- ۱۲- صادقی، ع. (۱۳۸۸). *نقش زنان در توسعه جامعه*. شیراز: نشر دانشگاه شیراز.
- ۱۳- طباطبایی، م.ح. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ۱۴- علوی، ر. (۱۳۹۵). *نقد شعار زن، زندگی، آزادی*. قم: نشر بوستان کتاب.

<https://h-fatemeh-tehran.kowsarblog.ir>-۱۵

<https://h-fatemeh-tehran.kowsarblog.ir>-۱۶